

Исабеков И.Н.

**АДАМДЫН ПСИХИКАЛЫК АБАЛЫН ФИЗИОЛОГИЯЛЫК АБАЛ
АРКЫЛУУ ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ**

Исабеков И.Н.

**ОТРАЖЕНИЕ ПСИХИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ ЧЕЛОВЕКА ЧЕРЕЗ ЕГО
ФИЗИОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ**

I.N. Isabekov

**REFLECTION OF HUMAN MENTAL STATE THROUGH HIS PHYSIOLOGICAL
CONDITION**

УДК: 890/22-616.5

Макалa адамдын психикалык жана физиологиялык абалын иликтөөгө арналган.

Негизги сөздөр: адам, абал, психикалык, көз салуу, абал, физиология.

Статья посвящена изучению психической и физиологической состояния человека.

Ключевые слова: человек, состояние, психическое, наблюдение, физиология.

The article is devoted to the human psychological and physiological conditions of a man.

Key words: man, the state, mental, surveillance, physiology.

Кыргыз тил илиминде эмоцияга арналган илимий эмгектер азырынча жокко эсе.

Бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тил илиминде ушул темага байланыштуу пикирлер айтылса, же бирин-серин макалалар жарыяланса, кантип эле эмоция меселеси тил илиминде иликтенсин, же эмоциянын тилге кандай тиешеси бар деген таң калган суроолорду угууга болот.

Мунун себеби, бул терминдин тилчилер тарабынан колдонулганына аз убакыт болгондугунда жана эмоция боюнча түшүнүк али кыргыз лингвистикасында терең орун алып, кеңири жайылбаганына байланыштуу.

Бирок, акыркы учурда ички сезимди (эмоцияны) окуп-үйрөнүүдө бир аз жандануулар байкалууда.

Алсак, Э.Ш. Абакировдун «Русско-киргизский, киргизско-русский синонимический словарь фразеологизмов со значением «психическое состояние лица» (1.2006) деген эмгеги жана И.Н. Исабековдун «Ички сезимди туюндурган фразеологизмдер» (3.2011) жана «Тил жана эмоция» (4. 2014) деген макалалары.

Аталган тилчилерге чейин бул маселе Европалык жана орус окумуштуулары тарабынан иликтөөгө алынган.

Бул тармактын лингвистикада пайда болгонуна француз окумуштууларынын салымы зор, анын ичинде Ш. Баллинин эмгеги өзгөчө.

Ал эми орус тил илиминде эмоция маселесине окумуштуулар тарабынан бир нече илимий эмгек өткөн кылымда эле жазылган. Азыркы учурда бул тармак орус лингвистикасында түптөлүп, өзүнчө бир чоң мектепке айланды.

Ушунун өзү, же эмоция маселеси универсалдуу экендигинен кабар берет.

Ырас, ички сезим адамдын жашоосундагы эн негизги бөлүк. Эмоциясыз дүйнөнү сезүү мүмкүн эмес. Эмоция – адам баласынын жашоо шартынын негизинде пайда болгон ары татаал, ары табышмактуу келген психикалык көрүнүш. Андыктан, адам эмоцияга берилгенде, же жөнөкөй абалдан өзгөчө психикалык абалга өткөндө гана анын чыныгы таза сезими, чыныгы ойлору, чыныгы жан дүйнөсү ачылат. Айтуучунун чыныгы таза сезими ошол эмоция алып келген жагдайдын күчүнө, деңгээлине жараша болот (6.2014). Мына ошол ички сезим (психикалык абал) адамдын сырткы дүйнөсү (физиологиялык абалы) аркылуу чагылдырылат. Себеби, адам ошол абалдар менен тыгыз байланышта.

Сөзүбүз куру болбос үчүн төмөнкү илимпоздордун пикирлерин келтирели:

1. «Под психическими состояниями часто понимают два рода явлений: с одной стороны, наблюдаемые внешние физиологические реакции (изменение дыхания, сердечной деятельности, функции органов чувств и нервной системы и т. д.), а с другой – те внутренние состояния человеческой психики, которые обычно называют переживаниями» деп М.И. Лазарида (7. 2005) белгилесе, В.И. Шаховский (10. 2008) «Эмоции могут быть выражены и телом» деп баса белгилейт.

2. Ал эми Г.К. Шингаров (11.1971) «В психических состояниях физиологические и психическое вступает как две стороны единой нервной деятельности. В них отражения внешнего воздействия осуществляется одновременно и как субъективный процесс (переживание в сознание), и как раз физиологических механизмов в регуляции функционального состояния организма (физическое проявление эмоции) деп ички сезимдин сырткы дүйнө, дене – мүчөлөрү аркылуу чагылдырыларын айтат.

3. Л.С. Рубинштейндин (9. 1985) пикири боюнча «Выражение движения не просто лишь сопровождения психических состояний, а внешняя форма их существования или проявления».

4. «Психическое неразрывно связано с физическим иначе не может проявляться, как через физическое изменения. Этим свойством психических и физических состояний обуславливается необходимость их изучения в единой системе. Внутренние (псих-е) состояния человека проявляется физиологически» деп И.П. Павлов (8.1951) өз оюн бекемдейт.

Анализ көрсөткөндөй, бардык окумуштуулар тышкы жана ички таасирлердин астында адам психикалык жана физиологиялык абалга дуушар болорун белгилешет. Бул маселе боюнча талаш-тартыш окумуштуулардын арасында байкалбайт. Болгону кээ бир окумуштуулар психикалык жана физиологиялык абал бир эле убакта ишке ашат десе, экинчиси физиологиялык абал психикалык абалдын кошумча бир бөлүгү жана аны толуктап турат деп эсептешет. Ал эми үчүнчүсү физиологиялык абал ички сезимдин маанисин аныктабайт, ички сезимдеги болуп жаткан бардык нерсени бере албайт деген пикирди айтышат.

Ушунун өзү эмоция маселеси канчалык деңгээлде татаал маселе экендигин тастыктап турат.

Ошого карабастан, бул маселе өзүнүн татаалдыгы жана табышмактуулугу менен тилчи-окумуштуулардын кызыгуусун арттырып келет.

Андыктан, биз, жогорудагы окумуштуулардын пикирлерине толук кошулуп, ушул табышмактуу маселени иликтөөнү чечтик.

Ырас, «сүйлөбөсө сүйлөбөс, айтып турат эки көз» деп бекеринен эл арасында айтылып калбаса керек. Себеби, көз адамдын эң негизги көрүү органы болуу менен бирге, көз адамдын ички дүйнөсүнүн күзгүсү. Андыктан көз адамдын ички дүйнөсүн чагылдырат. Көз аркылуу адамдын мүнөзүн, сапатын аныктаса болот. М.: митаамдыгын, куулугун, ак көңүлдүүлүгүн, коркоктугун, кубанганын, тынчсызданганын, капаланганын, таарынганын ж.б. сапаттарын. Ошон үчүн, адамдын психикалык абалын же анын ички дүйнөсүндө эмне болуп жатканын тил (сөз) аркылуу гана эмес, анын физиологиялык абалы (кебете-кешпири) аркылуу да билсе болот. М.: Алманбет таңыркагандан таңдайын шак эткизип, айланта карады. Ушуну кармап чыгып (нукура алтындан куюлган Будданын кичинекей сөөлөтү) кетпегей эле деп, казына башынын көздөрү чанагынан ыргып, дем тарта албай катып калды (Т.К.). Мисалда көрүнүп тургандай Будданын алтындан жасалган кичинекей сөөлөтүн Алманбет алып чыгып кетип калбаса экен деген ой (сезим) казына башынын жүзүндө ички сезимди чагылдырган абалды пайда кылды. Андай физиологиялык абалды анын дем ала албай калып, көздөрү чанагынан чыгып кетчүдөй болуп алайып калган көрүнүш аныктап турат.

Дооронбек Садырбаевдин калемине таандык «Кыялда бирге жүрөлү» деген ырында төмөнкүдөй саптарды учуратууга болот.

Ашыктык ырын ырдайлы,
Алышып ойноп жырдайлы.
Көңүлдөр туура келгенин,
Көздөрүң айтып турбайбы.
Жүрөктөр жакын экенин,
Жүзүбүз айтып турбайбы.
Кыялдар шайкеш келгенин,
Кылыгың айтып турбайбы.

Мында эки жаштын бири-бирине болгон жылуу сезими психикалык абал аркылуу эмес физиологиялык абал: алардын жүзүнөн, кыздын кылыгынан жана көздөрүнөн байкоого болору айтылып жатат.

Мындан тышкары, адамдын психикалык жана физиологиялык абалы бир эле убакта ишке ашат. М.: О, Абдырахман! Кыларың ушул беле? – деп Кудаярхан кең үжөрөдө басып турду. – Койнума жыландын баласын салып жүргөн экенмин го! – Ал ирени бир ууч болуп карайып, эриндери кеберсип, көзүн кымындатып, эмне ойлорун билбей, башы кеңгиреп токтоло калды. – Ха, туз ургур, тузума койдум (Т.К.).

Мында ички маани сырткы абалда да так, даана байкалып, шайкеш келип, ички маанини сырткы маани толуктап, күчөтүп, ошол болгон көрүнүшкө адресаттын кошул-ташыл болгон реакциясы, өзгөчө абалы сүрөттөлгөн. Мындай өзгөчө (психикалык да, физиологиялык да) абалдын бир эле убакта пайда болушуна Кудаяр-хандын ишенген, өтө жакын, ынак болуп жүргөн адамы Абдырахмандын кара санап, душмандык кылгандыгы себеп болду. Ушундай тыгыз байланыштагы абалдын колдонулушу сүйлөөчүнү ошол убактагы оор, ошол убактагы нааразы болгон, өкүнгөн, кыжыры кайнаган абалын окурманга так жана элестүү жеткирүү болгон. Бул автордун алдына койгон максаты болчу.

Эми ички кеп аркылуу (өзү менен өзү сүйлөшүү) физиологиялык абалды туюндурган мисалга көңүл буралы. М.: Атакул батырбашы колго түштү. Эшикке келгенде Атакул батырбашы мууну титиреп, муздак тер кетип, бирок кирбеске айласы жок, босогодон араң аттады. Мурдагы үзөңгү жолдоштор көп го, ошолордун көзүнчө теримди тескери сыйрытат го деп ойлоду (Т. К.).

Мында психикалык абал байкалбайт. Себеби бул жагдайды чагылдырган сөздөр айтылган жок. Ошол корккондогу пайда болгон ички сезим аркылуу гана физиологиялык абал жаралды. Бул абал даана, ачык-айкын. Себеби үзөңгү жолдоштордун алдында теримди тескери сыйрып, жазалайт го деген ой анын физиологиялык абалын чагылдырып турду. Ошол чагылдырылган физиологиялык абал (кебете-кешпиринин өзгөрүшү, дене-мүчөлөрүнүн кадимкидей болбошу, муздак тер басышы,) анын жакын жолдошторунун алдында уят болом деп намыстанганы, ички сезиминин катуу толкунданганынын негизинде пайда болду.

Каармандын мындай өтө начар физиологиялык абалга кептелиши анын жоокерчилик замандагы Исхакка болгон чыккынчылыгы, анын кечирилгис кетирген чоң катасы себеп болду.

Андыктан, ички сезим кандай деңгээлде болсо, адамдын сырткы көрүнүшү ошондой деңгээлде болуп, дайыма шайкеш келет. Кыскасы, оң же терс көрүнүштөргө болгон субъектин мамилеси бир гана сөз аркылуу гана эмес, анын кебете-кешпири аркылуу да чагылдырылат.

Андыктан адам кандайдыр бир жагымдуу же жагымсыз кырдаалга дуушар болмоюнча ички сезими козголбойт. Ички сезимсиз физиологиялык абал жаралбайт. Адамдын физиологиялык абалы психикалык абалдын оң же терс экендигинен кабар берет.

Адабияттар:

1. Абакиров Э.Ш. Русско-киргизский, киргизско-русский синонимический словарь фразеологизмов, со значением «психическое состояние лица». – Б., 2006. С. 7–11.
2. Балли Ш. Французская лингвистика. – М., 1961.
3. Исабеков И.Н. Ички сезимди туюндурган фразеологизмдер. Сборник научных трудов. Ош. 2011. 64–68-бб.
4. Исабеков И.Н. Тил жана эмоция. Известия Вузов. – Б., № 9, 2014. с. 153–157.
5. Лазариди М.И. Психическое состояния в полевом описании: номинативно – функц-й аспект. – Б., 2005. с. 121.
6. Красавский Н.А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах: Монография.– М., 2008.
7. Куликов Л.В. Проблемы описания психических состояний. – Питер, 2000.
8. Павлов И. П. Полное собрание сочинений. Кн. 2. М. – Л.: Наука, 1951. с. 148.
9. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. М.: Педагогика, 1989. с. 1965.
10. Шаховский В.И. Лингвистическая теория эмоций: Монография. – М., 2008. с. 5.
11. Шингаров Г.Х. Эмоции и чувства как форма отражения действительности.– М.: Наука, 1971. с. 75.

Рецензент:

кандидат философских наук Аблазов К.